

Zadanie publiczne pn. „Trwanie pod obcą władzą. Mazowsze Północno-Wschodnie w okresie zaborów” dofinansowana ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego.

Dr Krzysztof Augustyniak

Działania wojenne na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego w latach 1806–1864

Military actions in Northeastern Mazovia from 1806 to 1864

Burzliwe losy Mazowsza Północno-Wschodniego w okresie zaborów doczekały się bogatej literatury przedmiotu. Wśród autorów poruszających tę tematykę należy wymienić: Adama Białczaka¹, Czesława Brodzickiego², Donatę Godlewską³, Norberta Kasparka⁴, Jerzego Kijowskiego⁵, Aleksandra Kociszewskiego⁶, Zofię Niedziałkowską⁷ czy Janusza Szczepańskiego⁸. To jedynie część z licznych badaczy, którzy zabierali głos w temacie zasygnalizowanym w tytule.

Ramy czasowe niniejszego referatu zamykają się pomiędzy początkiem „pierwszej wojny polskiej” a upadkiem powstania styczniowego. Niespodziewanie, w październiku roku 1806, w wyniku porażek armii pruskiej w bitwach pod Jeną i Auerstedt pojawiła się szansa na przywrócenie polskiej państwowości. Rozbicie wojsk pruskich i wkroczenie armii francuskiej do Wielkopolski otworzyło nowy rozdział w dziejach polskich zmaganiach o odzyskanie niepodległości.

---

¹ A. Białczak, *Kurpiowszczyzna w dobie powstania listopadowego*, Ostrołęka 2000.

² C. Brodzicki, *Kolno na Mazowszu*, Warszawa 1982.

³ C. Brodzicki, D. Godlewska, *Łomża w latach 1794–1866*, Warszawa 1987.

⁴ N. Kasparek, *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Ostrołęka 2019.

⁵ J. Kijowski, *Powstanie w Zielonej Puszczy Kurpiowskiej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 2003, z. 17, s. 18–30.

⁶ A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1984.

⁷ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Ostrołęka 2022.

⁸ J. Szczepański, *Powstanie Styczniowe na Mazowszu*, „Rocznik Mazowiecki” 2013, R. 25, 52–75.

Już w początkach listopada 1806 r. na obszar Mazowsza Północno-Wschodniego wkroczył rosyjski korpus gen. Leontija Bennigseny, który zajął wysunięte pozycje w Pułtusk. Zmagania o kontrolę nad terenami Mazowsza położonymi między Narwią z prawym brzegiem Wkry trwały niemal do końca 1806 r. 26 grudnia rozegrały się bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem zwycięskie dla Napoleona. Rosjanie wycofali się ze stratą kilku tysięcy żołnierzy, lecz nie zostali rozbici. 31 grudnia 1806 r. rozpoczął się odwrót Rosjan z Ostrołęki, 8 stycznia do miasta wkroczyli Francuzi⁹.

Kolejnym akordem zmagania o kontrolę nad Mazowszem Północno-Wschodnim była bitwa pod Ostrołęką stoczona 16 lutego 1807 r., w której wojska francuskie zdołały stawić opór Rosjanom. Jak zauważyła Zofia Niedziałkowska: „Różnie szacowano straty poniesione w dniu 16 lutego. Rosjanie swoje straty w ludziach (na prawym brzegu Narwi i w mieście) ocenili na 1000 zabitych i rannych. Natomiast w «Biuletynie Wielkiej Armii» z 21 lutego straty rosyjskie oszacowano na 1300 zabitych i 1200 rannych, francuskie zaś na 60 zabitych i 400–500 rannych (prócz tego donoszono o zdobyciu 7 dział)”¹⁰.

Mimo odniesionego zwycięstwa wojska francuskie wycofały się za Orzyc. Znaczna część obszarów Mazowsza Północno-Wschodniego pozostawała pod kontrolą wojsk rosyjskich. Do maja 1807 r. trwała przerwa w działaniach zbrojnych, lecz w dalszym ciągu w okolicach Ostrołęki operowały oddziały obu stron konfliktu. Do decydującej bitwy pod Frydlandem i podpisania pokoju w Tylży Ostrołęka – pierwsze większe miasto Mazowsza Północno-Wschodniego – patrząc od południowego zachodu, znajdowała się na linii frontu¹¹.

Równocześnie z działaniami zbrojnymi trwał także proces organizacji terenów zajmowanych przez wojska francuskie. Już pod koniec grudnia 1806 r. zlecono Józefowi Wybickiemu organizację departamentu płockiego. Natomiast po zawarciu pokoju w Tylży zaistniała możliwość organizacji departamentu łomżyńskiego. To w tych dwóch jednostkach administracyjnych znalazły się obszary Mazowsza Północno-Wschodniego¹².

Pokój osiągnięty w roku 1807 nie trwał długo. Już w kwietniu 1809 r. rozpoczęła się kolejna kampania wojenna. Granice nowo powstałego Księstwa Warszawskiego przekroczyła armia austriacka dowodzona przez arcyksięcia Ferdynanda d’Este. Wydaje się, że dla ludności

---

⁹ A. Kociszewski, *Mazowsze...*, s. 63, 99, 119.

¹⁰ Z. Niedziałkowska, dz. cyt., s. 138.

¹¹ Tamże, s. 140.

¹² C. Brodzicki, D. Godlewska, *Łomża...*, s. 39; A. Kociszewski, *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim* [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1795–1918*, t. 3, pod redakcją J. Szczepańskiego, Pułtusk 2012, s. 49–50.

Mazowsza Północno-Wschodniego wojna ta nie była aż tak dotkliwa jak kampania lat 1806–1807, ponieważ znakomita większość działań zbrojnych toczyła się poza wspomnianym obszarem. Największym wysiłkiem było zmobilizowanie sił i środków na rzecz walki z najeźdźcami. W departamencie plockim powołano jednego kosyniera z każdego pięciu dymów do strzeżenia granic oraz jednego rekruta z 23 dymów do powstającego pułku piechoty. Sprawnie przebiegała również mobilizacja w departamencie łomżyńskim, skąd 23 maja 1809 r. raportowano o powołaniu jednego pułku kawalerii liczącego 600 ludzi oraz pułku piechoty w sile 1000 żołnierzy i oficerów¹³. Warto w tym miejscu przytoczyć wspomnienie Juliana Ursyna Niemcewicza, który wspominając wyzwolenie Warszawy, opisał wygląd żołnierzy z interesującego nas obszaru: „Zadziwił najbardziej patrzących pułk konnych strzelców, złożonych z leśnych... zwanych pospolicie Kurpiami. Na małych konikach, w kurtkach lub żupanach, z długimi szablami, dzida i sztucem. Lud na pozór niepoczesny, lecz trafnym strzelaniem straszny w boju... Żywieni tylko, bez płacy, służyli ochoczo”¹⁴. Kampania roku 1809 została wygrana, a byt Księstwa Warszawskiego obroniony.

Po zwycięstwie nastąpił krótkotrwały okres pokoju, lecz już w roku 1812 przez Mazowsze Północno-Wschodnie maszerowały oddziały wielkiej antyrosyjskiej koalicji kierujące się na Moskwę. Tędy także po nieudanej kampanii parę miesięcy później wracał w pośpiechu Napoleon do Francji, by zorganizować armię.

Ogólnie rzecz ujmując, okres Księstwa Warszawskiego był dla Mazowsza Północno-Wschodniego – podobnie jak i dla pozostałych ziem polskich – czasem wyczerpującego wysiłku militarnego i organizacyjnego, którego celem było odzyskanie i utrzymanie własnej państwowości. Niestety wiązało się to ze znacznym wyniszczeniem gospodarczym wspomnianego obszaru. Niech za przykład tego zjawiska posłuży obraz ówczesnej Ostrołęki, który w pewnym stopniu oddaje wizytacja biskupia z roku 1817: „drugi dom plebański o dwóch izbach przez wojska obozujące zniszczony. Stajnie, obory, stodoły, spichlerz, chlewy, inwentarz wszelki. To wszystko zniszczone przez wojska w czasie wojny 1807 roku, tak dalece, że pleban przy jednym tylko domu pustym i nadrujnowanym w gołym polu pozostał”¹⁵.

Po kilkunastoletnim okresie pokoju, który przyniosło powołanie Królestwa Polskiego, ziemie Mazowsza Północno-Wschodniego stały się ponownie areną zmagania wojennych. Wybuch powstania listopadowego był zaskoczeniem dla znakomitej większości mieszkańców

---

¹³ C. Brodzicki, D. Godlewska, *Łomża...*, s. 73.

¹⁴ Cytat za A. Kociszewski, *Pod panowaniem...*, s. 63.

¹⁵ M. Grzybowski, *Z archiwaliów diecezjalnych plockich XIX w. Dekanat ostrołęcki*, Płock 2011, s. 102

Kongresówki. Mimo to proces mobilizacji sił i środków na rzecz zrywu rozpoczął się już w pierwszych dniach grudnia 1830 r.

Na interesującym nas obszarze – podobnie jak to miało miejsce na terenie całego kraju – powołano Straż Bezpieczeństwa, Gwardię Ruchomą, wezwano pod broń dymisjonowanych wojskowych, formowano bataliony pułków piechoty liniowej i oddziały kawalerii.

W przygotowywanych przez stronę polską planach operacyjnych obszar Mazowsza Północno-Wschodniego zajmował istotne miejsce. W myśl planu przedstawionego przez Wojciecha Chrzanowskiego armia polska miała zostać skoncentrowana na obszarze pomiędzy Łomżą, Śniadowem i Zambrowem. Stąd oddziały powstańcze wyruszyć miały przeciw nieskoncentrowanej armii rosyjskiej. Plan ten został jednak odrzucony przez gen. Józefa Chłopickiego. Mazowsze Północno-Wschodnie uwzględnione zostało także w planie tzw. małej wojny przygotowanym przez Ignacego Prądyńskiego. Opisywany obszar podzielony został pomiędzy kilku dowódców, których zadaniem było prowadzenie działań nieregularnych. Byli to Franciszek Valentin d’Hauterive, Franciszek Kochanowski, Józef Godlewski, Józef Zaliwski.

Działania wojenne na terenach Mazowsza Północno-Wschodniego rozpoczęły się wraz z wkroczeniem Rosjan do Królestwa Polskiego w nocy z 5 na 6 lutego 1831 r. W wyniku koncepcji, w myśl której do walnej bitwy miało dojść w pobliżu stolicy, obszary trzech województw położonych na prawym brzegu Wisły (augustowskiego, podlaskiego i lubelskiego) zostały oddane bez większego oporu. Tego stanu rzeczy nie mogły zmienić działania nieregularne prowadzone przez wymienionych wyżej dowódców. W okresie od rozpoczęcia wojny 1831 r. do wyprawy na gwardie carskie obszar Mazowsza Północno-Wschodniego znajdował się pod kontrolą wojsk rosyjskich.

Sytuacja uległa zmianie po częściowym sukcesie operacji, która do historii przeszła jako wyprawa na gwardie carskie. Operacja ta rozpoczęła się 12 maja 1831 r. Już w sześć dni później oswojono Ostrołękę, w której dotychczas stacjonował gen. Sacken. Dwa dni później oddziały rosyjskie opuściły Łomżę. Niestety sukcesy te zostały zaprzepaszczone w wyniku przegranej bitwy pod Ostrołęką z 26 maja 1831 r. Było to największe straty powstania listopadowego rozegrane na Mazowszu Północno-Wschodnim. Konsekwencje porażki były wyjątkowo dotkliwe dla zrywu. Ostatecznie zakończył się tzw. okres inicjatywy polskiej, podczas którego to strona powstańcza decydowała o kierunku działań zbrojnych¹⁶. Znaczne straty materialne poniosła sama Ostrołęka. Oszacowano je na ponad 400 000 ówczesnych

---

¹⁶ N. Kasperek, dz. cyt., s. 442.

złoty. Zniszczeniu uległa ponad połowa domów. Uszkodzone zostały zabudowania klasztorne oraz sam kościół. Bitwa nie oszczędziła także kościoła farnego, który stracił dach oraz dzwonnice z trzema dzwonami. W trakcie walk na prawym brzegu Narwi zniszczona została osada fabryczna, która miała stanowić zalążek przemysłu włókienniczego w Ostrołęce¹⁷.

Powstanie listopadowe i wojna polsko-rosyjska roku 1831 z jednej strony spowodowały na Mazowszu Północno-Wschodnim dotkliwe straty ludnościowe i materialne, z drugiej zaś pokazały gotowość do niesienia ofiar na rzecz walki z zaborcą wśród mieszkańców tego regionu.

Granice chronologiczne niniejszego referatu zamykają się zbrojnym wysiłkiem narodowym podjętym w okresie powstania styczniowego. Jak zauważyli już badacze zasygnalizowanego tematu: „Przebieg powstania w Łomżyńskim wiązał się z całokształtem wydarzeń w guberni augustowskiej, a także miał ścisły związek z akcją zbrojną w Płockiem i Białostockiem. Oczywiście i ogólne wyniki działań powstańczych na ziemiach polskich miały też swoje odbicie w Łomżyńskim”¹⁸. Dodać należy, że wniosek ten rozszerzyć trzeba także na ziemie Mazowsza Północno-Wschodniego leżące w guberni płockiej.

Charakter działań zbrojnych powstania styczniowego odbiegał od dotychczas opisywanych konfliktów. W przeciwieństwie do epoki napoleońskiej czy działań powstania listopadowego tym razem dominujące były działania nieregularne. Na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego rozegrało się kilkadziesiąt potyczek, a zbrojny opór trwał niemal od pierwszych dni zrywu do wiosny roku 1864¹⁹.

Pewnym podsumowaniem ostatniego polskiego zrywu niepodległościowego w XIX wieku na Mazowszu Północno-Wschodnim mogą być słowa dotyczące Łomżyńskiego, a będące aktualne także dla okolic Ostrołęki: „W ocenie ogólnej Powstania Styczniowego w Łomżyńskim na czoło wysuwa się wielki wkład ludności wiejskiej w walkę czynną, z koniecznym podkreśleniem udziału w niej Kurpi, drobnej szlachty, chłopów [...]. Przez tereny Łomżyńskiego prowadziły trasy przemarszu partii powstańczych z Królestwa Polskiego na Litwę. Tutaj też możliwe się stało wznowienie walk wiosną 1864 r., po powrocie oddziałów zimujących w Prusach Wschodnich”²⁰.

---

¹⁷ A. Białczak, dz. cyt., Ostrołęka 2000, s. 138.

¹⁸ C. Brodzicki, D. Godlewska, *Łomża...*, s. 230.

¹⁹ Tamże, s. 246; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863–1864 (województwo płockie)*, Ostrołęka 2014, s. 87.

²⁰ C. Brodzicki, D. Godlewska, *Łomża...*, s. 314; J. Kijowski, dz. cyt., s. 28.

W latach 1806–1864 Mazowsze Północno-Wschodnie stało się kilkakrotnie areną zmagania wojennych. W epoce Księstwa Warszawskiego były to początkowo zmagania wojsk francuskich i rosyjskich. W wojnie 1809 r. o obronę wywalzonego bytu państwowego starała się już regularna armia polska. Podobnie było również w wojnie 1831 r., gdy główny ciężar walki z zaborcą spoczywał na barkach wojsk regularnych. Działania nieregularne stanowiły jedynie swego rodzaju uzupełnienie. Inaczej – z konieczności – wyglądały już zmagania polsko-rosyjskie w powstaniu styczniowym. Wtedy, wobec wcześniejszej likwidacji armii polskiej i niemożności jej ponownego uformowania w warunkach wojennych, nie było innego sposobu niż prowadzenie działań o charakterze partyzanckim. Niezależnie od formy prowadzonych działań zbrojnych mieszkańcy Mazowsza Północno-Wschodniego wykazywali się dużym poświęceniem. Chętnie wstępowali w szeregi wojska narodowego, jak również wspierali materialnie wysiłek zbrojny.

Streszczenie:

Artykuł przedstawia dzieje militarne Mazowsza Północno-Wschodniego w latach 1806–1864. Autor zwraca uwagę na wpływ kolejnych konfliktów zbrojnych na gospodarkę lokalną i zamożność mieszkańców. Przedstawiono także różnice pomiędzy poszczególnymi konfliktami rozgrywającymi się na obszarze Mazowsza Północno-Wschodniego w omawianym okresie.

Słowa kluczowe: Epoka napoleońska, Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie, bitwa pod Ostrołęką, wojna partyzancka, Ostrołęka, Mazowsze.

Summary:

The article presents the military history of Northeastern Mazovia from 1806 to 1864. The author points out the impact of successive armed conflicts on the local economy and the wealth of the residents. Also, the differences between various conflicts occurring in Northeastern Mazovia during the discussed period are presented.

Keywords: Napoleonic Era, Duchy of Warsaw, Kingdom of Poland, battle of Ostrołęka, partisan war, Ostrołęka, Mazovia.

